

Інна Баранова (Бердянськ)

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА «ОДЕРЖИМА»: НОВИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ДІАЛОГУ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Зміст і форма драматичної поеми «Одержима» Лесі Українки вже неодноразово потрапляли у поле зору дослідників. Літературознавців здебільшого приділяли увагу розгляду сюжетно-композиційних особливостей п'єси, розкриттю глибини філософської, морально-етичної, національної та психологічної проблематики у ній. Однак проблема функціонування драматичного діалогу досі залишається малодослідженою, хоча, на нашу думку, вона заслуговує на детальне опрацювання. Мета цього дослідження – здійснити аналіз особливостей драматичного діалогу на матеріалі драматичної поеми «Одержима» Лесі Українки.

«Одержима», написана за одну ніч 18 січня 1901 року в Мінську біля ліжка помираючого Сергія Мержинського, друга і коханого чоловіка Лесі Українки, розпочинає цикл драматичних поем письменниці. Абрам Гозенпуд наголошував, що це була найвизначніша та найтрагічніша подія в житті Лариси Косач: «Для письменниці це була, мабуть, духовно найближча після Драгоманова людина, людина благородної і чистої душі, високої інтелектуальності» [2; 41]. Двома роками пізніше (13 січня 1903 року) в листі до Івана Франка Леся напише: «Ви он кажете, що в моїй «Одержимій» епічний тон не витриманий, що навіть і вона лірична. Діло сьогодні пішло на ширість, то признаюся вам, що я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогеї. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: «J'en ai fait un drame...» [6; 18] (фр. «я з того зробила драму»). Підсвідома потреба внутрішнього очищення (катарсису) спонукала поетесу до написання драми: «Коли моя Одержима розбила голову слугі синедріону, так зате у всіх моїх знайомих голови і досі цілі...» [6; 18].

Останнім часом дослідники Біблії дуже зацікавилися образом Марії Магдалени, яку дехто називає навіть правою рукою Ісуса Христа, «найпершим апостолом». Велику увагу приділяє цьому жіночому образу й Леся Українка у драматичній поемі «Одержима». У центрі біблійних колізій твору перебуває Міріам (Марія Магдалена), одержима духом жінка, яка принесла Месії свою любов і відданість, свою душу, своє життя.

У драматичній поемі «Одержима» Леся Українка інтерпретує відомий біблійний сюжет – дні вчителювання Ісуса Христа, його розп'яття та воскресіння. Сюжет драми вихоплює чотири важливі біблійні події: сорок днів постування Ісуса Христа у пустелі, де наостанок Диявол його спокушав землею, владою і славою [Мт. 4: 1–10], молитву в Гетсиманії та спокусу учнів [Мт. 26: 36–46], розп'яття на Голготі [Мт. 27: 55–56] та звістку про воскресіння Месії [Мр. 16: 1–8]. Ці події оформлені окремо в чотирьох сценах.

Леся Українка, дотримуючись більш канонічного потрактування образу, бачить Міріам не апостолом, проте наділяє її виключною внутрішньою силою та неспокоєм, ідейною духовною послідовністю – вона варта бути поряд із Месією, котрий це розуміє, однак для нього це є неприйнятним:

Месія

Ти дорівнятишся хочеш...

Міріам

(з поривом)

Ні, Месіє,

я не рівняюся до тебе, ні!

Я знаю те, що я нещасна жінка [5; 128].

Нещасною Міріам почувається, бо глибоко переживає той факт, що не може відмовити дорогу її серцю людину від непотрібної, на її думку, жертви. Порив героїні (зазначений у ремарці) свідчить про те, що наблизитися до Месії вона хоче не з користі, як більшість, а з любові, з палкого бажання розділити його самотність.

Міріам

Який він **одинокий**, боже правий!
Невже йому не можна допомогти?
Невже він завжди буде **одинокий**? [5; 126].

Екзистенціальна характеристика буттєвості струмує у словах Міріам протягом усього твору, окреслюючи такий стан лексемою «одинокий»:

Боже! Знов він **одинокий**,
Ще гірше, ніж в пустині!.. [5; 137].

Умер він, зраджений землею й небом,
як завжди, **одинокий**. А тепер
я тут сиджу, як завжди, **одинок**...
І вічно, вічно буду **одинок**
На сьому і на тому світі...
Я буду всім чужа і **одинок** [5; 139–140].

На думку Абрама Гозенпуда, «Одержима» – найтрагічніший твір Лесі Українки, бо «являє собою не “поему надмірного індивідуалізму”, як її характеризували на диво короткозорі критики, але апофеоз могутньої любові і ненависті» [2; 47]. В «Одержимій» поетеса окреслює дві цілком антагоністичні постаті, яких доля пов’язала нерозривними узами ворожнечі-любові, тому лише смерть може покласти край їхньому стражданню. Порівняно з двома попередніми творами («Блакитна троянда», «Прощання»), в «Одержимій» значно яскравішим є прийом антитези. Міріам ні на мить не знаходить спільної мови з Месією. Діалог між ними розгортається не в «ширину», а в «глибину» (конфліктна ситуація тематично обмежена, проте з кожною реплікою розкриваються все нові аспекти питання) і спрямований на розкриття психології кожного з них. Через діалог поетеса послідовно розкриває характери героїв, проте яскраво висвітлюється лише одна Міріам, а інші створені для того, щоб посилити враження від сприймання центрального образу.

В «Одержимій» мовлення героїв є напруженим і схвильованим з самого початку. Риторичні запитання, оклики і звертання становлять і структурну, і естетичну основу мовлення Міріам, адже в ній іде напружена внутрішня боротьба. Початковий монолог можна розглядати як внутрішній діалог, бо інтонація, з якою він ведеться, подібний до діалогу з уявним співбесідником.

Міріам

Чого ж се я слідом за ним блукаю?
Чого сама не знаю. Певне, дух
мене сюди завів на певну згубу.
Ну, що ж! нехай! Мені тут гинуть краще,
ніж в іншим місці...
Чого ж я сподівалась?.. Я не знаю! ...
А що ж мені бракує? О Месіє,
ти, може, знаєш?! [5; 127].

Далі образ Міріам, сповнений глибокого внутрішнього драматизму, поступово розкривається, виявляючи все нові риси її характеру. Поглиблення характеру Міріам у її ставленні до оточуючих відбувається у логічній послідовності: спочатку демонструється конкретне ставлення до ворогів Месії, що прагнуть його крові, і вже це одне варте того, щоб їх ненавидіти. Антілабічне чергування реплік кристалізує мовлення персонажів, посилюючи дію кожного слова:

Месія

Кого ж ненавидиш ти?

Міріам

Ворогів.

Месія

Своїх?

Міріам

Твоїх [5; 131–132].

Кульмінаційне змалювання ненависті до ворогів Месії Міріам висловлює у палкому розлоному висловлюванні:

Я любить не вмію ворогів.
О, кожний тихий усміх фарисея
Для мене гірш від скорпіона злого...
Я вся тремчу, коли його побачу.
В моїх очах я чую зброї полиск,
В моїх речах я чую зброї брязкіт,
Так я озброєна в свою ненависть,
Як вартовий коло царської брами,
Що радий вихопить на кожного свій меч,
Хто тільки зле замислить на владаря [5; 134].

Ще більшою ненавистю сповнюється її серце до друзів Месії і, зокрема, до його учнів, глухих і байдужих до того, що їх оточує. Міріам обурює ситуація, коли в Гетсиманії вони спали, полишивши Учителя на самоті з його важкими думками:

Міріам
Сії люди
Твердіші від каміння... Он отам
лежить той ученик, що – люди кажуть –
учителю з усіх їх найдорожчий,
а спить він, як і всі, – твердіше, може,
бо наймолодший... [5; 137]

У драматичній поемі відсутній образ Юди, оскільки поетеса деперсоналізує архетип зради, стверджуючи, що в трагічній долі Месії винні всі, хто оточував його.

Широко застосовує Леся Українка прийом, який Гозенпуд назвав «метафоричним ланцюгом», коли певне порівняння, образ, з'явившись, продовжує жити, весь час розвиваючись і зростаючи. Першими словами свого монологу Міріам змальовує самотнього Месію у пустелі, який сидить «так нерухомо, / як те каміння, що навколо нього» [5; 126]. У другій сцені вона сплячих учнів називає «твердішими від каміння» і з її уст лунає зойк відчаю:

Каміння у пустині відкликалось
потрійною луною, але сі
не обізвуться, ні, дарма надія! [5; 139].

«Камінням у пустині» Леся Українка називає людські душі, тверді й холодні. Не випадково Міріам знаходить свою смерть під камінням, єдиним дарунком, який вона здобула від людей.

Метафоричність мовлення персонажів є вельми глибокою й у внутрішній структурі монологів і діалогів. Міріам говорить про Месію:

Над ним – мені здається, я те бачу, –
нависли думи хмарою важкою,
от-от з них стрілить ясна блискавиця
і цілий світ осяє. Ох, коли ж,
коли вона розіб'є темну хмару? [5; 126]

Образ блискавки, що логічно вплив з метафори **думи-хмари**, конкретизується «відривом» від постаті Месії, переносячись на саму Міріам.

Хоч би мене убила блискавиця,
я прагну, прагну, щоб вона злетіла... [5; 126]

Свою душу Міріам порівнює з обгорілою хатою-пусткою, слова Месії з цілющою водою:

Вода твоїх речей, цілюща та живуца,
душі моєї вигоїть не може.
Вода боронить від огню живого,
згорілу ж хату дарма поливати [5; 131].

Агональна побудова розмови з Месією найяскравіше окреслює антагоністичну прірву між учасниками діалогу. Месія прийшов на землю як Боголюдина, несучи вчення. Центральною для нього є всеохоплююча любов до людей (агапе), жертвовність, безкорисливе всепрощення. Міріам йшла за Месією з любові до нього, проте ні на мить не приймала його вчення. Як натура

бунтівлива і пристрасна, вона мала інші погляди на життя, їй були чужі покірність долі і смирення.

Месія

Стій, Міріам, скажи, ти в мене віриш?

Міріам

(не одкриває лиця)

Я вірю, що ти божий син, Месіє,

І всім, окрім мене, даси рятунок [5; 129].

Вона не визнає вчення Месії і не може вірити в нього як у пророка, проте любить його як людину (ерос), тому й відповідь її звучить з тактовністю, яка не ображає ідейного супротивника. Діалог має підтекст:

Месія

Ти прийняла мої слова?

Міріам

Ніколи я не забуду їх.

Месія

І вслід їх підеш?

Міріам

Вони слідом за мною підуть всюди,

Волаючи: «Ти йдеш в неправу путь!» [5; 130].

Ідейне розходження героїв криється за зовні об'єднаними в єдине ціле фразами. Діалог є єдиним річищем з питаннями Месії та відповідями Міріам, з простими синтаксичними конструкціями, де кожне слово насичене внутрішнім змістом і має великі емоційно-експресивні можливості для відображення душевного стану Міріам.

У метафорично багатому діалозі образ Міріам наближується до архетипу Диявола-спокусника у своєму бажанні відвернути Месію від людства. Наступний діалог є центральним для розуміння основної ідеї драми:

Месія

Я їх казав любити.

Міріам

А я люблю... не їх.

Месія

Вони для тебе,
як і для мене, ближні.

Міріам

Але я від них далека, наче від єхидни.

Месія

Вони не відають, що творять.

Міріам

І єхидна несвідома, а всяк її розтопче,
як стріне на шляху.

Месія

Якби єхидна
могла покинути свою отруту,
вона була б не гірша від голубки.

Міріам

Але вона отрути не покине.

Месія

Про царство боже на землі ти чула?

Міріам

Та я ж тепер ніде його не бачу.

Месія

Ти дивишся й не бачиш, маловірна.

Міріам

О так, не бачу! Світло твого духа
мене сліпить. Чим ти мені ясніше,
тим душі ворогів мені темніші,
тим менш єхидна схожа до голубки.
Не маловірна я, занадто вірю,
і віра та мене навек погубить.
Я вірю, що ти світло – і **такого**
ся темрява до себе не приймає?
Я вірю, що ти слово – і **такого**
отой глухорожденний люд не чує?
Їм, може, треба іншого Месії?
Їм, може, сина божого не досить? [5; 132–133]

В антагоністичних образах єхидни і голубки уособлено людство, одне – очима Міріам (єхидна), інше – очима Месії (голубка). Тавтологічний ряд маловірна-вірю-віра має глибоку переконливу силу, проте семантично відрізняється від того, що хотів би почути Месія. Антитезою світло-темрява підкреслено значимість жертви Ісуса, на думку Міріам, непотрібної. Щоб запобігти смерті Месії, героїня готова пожертвувати власним життям, проте він аргументовано відмовляє їй, доводячи, що її жертва буде даремною, цим самим він поглиблює обопільну самотність.

Якщо любов Месії є станом душі, то для Міріам любов – це дія, вольовий акт, спрямований на досягнення взаємності. Палка любов Міріам прагне реалізації, але Месії неприйнятна егоїстична пристрасть, він визнає лише агапе. Міріам залишається наодинці зі своїм почуттям, і тоді бажання любити сублімується в силу ненависті. Остання до кінця спопеляє душу і призводить героїню до загибелі.

Художня філософема любові в драматичній поемі «Одержима» є тим ідейно-композиційним стрижнем, навколо якого об'єднуються всі чотири сцени твору. Леся Українка виносить на суд читача дві моделі буттєвої поведінки: богоборчу модель (Міріам), яка передбачає активну боротьбу за своє щастя, і християнську модель (Месія) – уповання на Бога, який є все.

«Якщо в першій сцені поведінковий максималізм героїні можна було б пояснити надмірною екзальтованістю її емоційного стану, загостреним передчуттям грядущої трагедії», – зазначає Володимир Антофійчук, «то наступні реакції Міріам свідчать про світоглядну ерозію людяності, яка поглиблюється культивуванням своєї абсолютної самотності» [1; 13]. Відторгнення героїні Месією у першій сцені робить її одержимою, її роздратування переростає в тотальне людиноненависницьке світосприйняття:

Міріам

Я всіх і все ненавиджу за нього:
і ворогів, і друзів, і юрбу,
отой народ безглуздий, що кричав:
«Розпни його, розпни!» – і той закон
людський, що допустив невинно згинуть,
і той закон небесний, що за гріх
безумних поколінь вимагає
страждання, крові й смерті соромної
того, хто всіх любив і всім прощав [5; 139].

Постійно акцентований Лесею Українкою максималізм Міріам, її шалена пристрасть до Месії підтверджує семантичний підтекст заголовку твору. Міріам, сповнена одержимістю, вважає фанатизм єдиною формою вияву любові до Ісуса. Звідси гордість з того, що Месія відвернувся від неї і не пролив за неї кров. Діалоги у четвертій сцені між Міріам і Йоганною, потім між Міріам та Старим свідчать про те, що вона одержима не тільки пристрастю, почуттям, а ідеєю, що явно суперечить проповідям Ісуса.

Міріам

(з відразою)

Мені при вас нема чого робити:
у **мене** на чолі немає плями!

Старий

А в кого ж є?

Міріам

У вас, у всіх у вас!
Усі ви допустили, щоб Месія
кривавий викуп дав за **ваші** душі [5; 142].

У цьому діалозі Леся Українка досягає суттєвого емоційно-смыслового напруження за рахунок нагнітання анафор, синтаксичних паралелізмів та ампліфікації, крім того, змістова орієнтація висловлювання базується на протиставленні **у мене – у вас**.

Конкретний стан Міріам, зазначений початковою ремаркою, підтверджується її словами:

Старий

(з острахом)

Ти хто така?

Міріам

Я? «Одержима духом»! [5; 142].

«В «Одержимій» є нечуване морально-етичне відкриття, котре могло б бути актуальним для духовного життя людства,» – говорить Л. Костенко. – «Адже тут, може, вперше в історії світової літератури піддається сумніву доцільність **такої** жертви в ім'я **такого** людства. ...Христос – це спокута за людські гріхи перед Богом. Міріам – це спокута за людські гріхи перед Христом» [3; 19–20].

Драматична поема «Одержима» відкрила новий етап у творчості Лесі Українки. У цьому творі, як правильно відзначив О. Ставицький, «повністю виявилися важливі ознаки всієї подальшої драматургії Лесі Українки: висока напруга пристрасті і філософської думки, могутній духом позитивний герой, безкомпромісне зіткнення двох антагоністичних начал, що ніколи не кінчається примиренням» [4; 22–23]. Леся Українка ствердила яскраву змістом і формою поему, характерну для її драматичної системи. Влучність вислову, стислість форми, гострий напружений діалог, драматизм образів і подій, зосередження уваги на розкритті психології обох протагоністів характеризують «Одержиму» і наступні поеми.

Література:

1. Антофійчук В. І. Християнські ідеї та образи в творчості Лесі Українки: навч. Посібник / Володимир Антофійчук. – Чернівці : Рута, 2002. – 72 с.
2. Гозенпуд А. Поетичний театр / Абрам Гозенпуд. – К. : Мистецтво, 1947. – 302 с.
3. Костенко Ліна. Поет, що йшов сходами гігантів / Ліна Костенко // Українка Леся. Драматичні твори. – К. : Дніпро, 1989. – 761 с.
4. Ставицький О. Українська драматургія початку ХХ століття / О. Ставицький. – К. : Наукова думка, 1964. – 123 с.
5. Українка Леся. Збір. Творів : у 12 т. / Леся Українка – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 3. – 356 с.
6. Українка Леся. Збір. творів: у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 12. – 462 с.
7. Ukrainian Bible. – United Bible Societies, 1990.

Dramatic Poem «Obsessed»: a New Stage in the Development of Dramatic Dialogue in Lesya Ukrainka's Works

The article deals with the formal component of Lesya Ukrainka's dramatic poem «Obsessed». The peculiarities of the dominant's content formal expression are discovered. Much attention is paid to the constructive principles of dramatic dialogue (agon, stichomythia, gnome, etc).